

MEHMED EFENDİ B. İBRAHİM EFENDİ VE ESERLERİ

Osman DEMİRCİ*

Hayatı

1214/1800 tarihinde Dernekpazarı Güney mahallesinde dünyaya gelen ve iyi bir dinî eğitimden geçen¹ Mehmet Efendi, bölgede dinî ilimlere olan ilgilerinden mütevellit olarak “Efendi oğulları” diye bilinen² bir ulema ailesinden gelmektedir. Efendioğullarından İbrahim Efendi *Kitab-ı Pend-i Attar* adlı eseri istinsah etmiş, İbrahim Efendi’nin babası Rize’nin Güneysu (Botamy) ilçesinde 1755- 1781 yılları arasında müderrislik yapan Mustafa Efendi de bazı eserleri istinsah etmiş, *Tarikât-ı Muhammediye* adlı eseri şerh etmiştir.³ Mehmed Efendi’nin Of Nüfus Defter kaydında ismi “Kara Sakallı Efendi oğlu Molla Mehmet, Sin, 35” diye kayıtlıdır. Mehmet Efendi Of medreselerindeki tahsilinden sonra ilim tahsil etmek amacıyla Amasya’ya gidecektir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi torunu Mehmet Rüştü Günaydın Hoca’nın (1889-1969) 1952 tarihinde kaleme aldığı *Efendioğulları Sülalesi Tarihi* adlı eserde verilmektedir.⁴ Meşâyih-i kiramdan müttaki bir zât olan Mehmet Efendi yirmi beş sene Zevayed köyünde kitap bulunmadığı zamanlarda dahi talebelerine hem kitap yazmış hem ders okutmuş ve aynı zamanda köyün camisini de bizzat kendisi yaptırmıştır. Mehmet Efendi, tahmini olarak sekiz Aralık 1304/1887 Perşembe günü vefat etmiştir.⁵

Eserleri

Şahsi kütüphanesinden günümüze gelen bir kısmını istinsah ettiği ve birisini de kendisinin kaleme aldığı yazma eserler bulunmaktadır. Hafız Mustafa tarafından 1178/1774 tarihinde yazılan ve Mehmed Efendi 1274/1857 tarihinde *Manzume-i akâid-i mesnevi* adlı eseri ile Amasya’da bulunduğu sırada 1251/1835 tarihinde tecvide dair bir cilt içerisinde bulunan üç risale ve Şâtibi’den on sekiz varaklık bir *Tecvid Risalesi’ni* istinsah etmiştir.⁶ Mehmed Efendi’nin *Şerhü’l-Emâlî* adlı bir çalışması⁷ ise Osmanlı medreselerinin klasikleşmiş *akâid* metinlerinden olan *Emâlî* üzerine yazdığı bir şerh ve eserin serbest bir şekilde Türkçe çevirisidir. *Şerhü’l-Emâlî*, müellifin torununun torunu olan Mehmet Günaydın tarafından sadeleştirmeye gidilmeden transkripsiyonu yapılarak orijinaliği muhafaza edilmiş ve bir kitap olarak neşredilmiş, *Manzume-i akâid-i mesnevi* risalesi de Günaydın tarafından aynı yöntemle kısaca tanıtılıp değerlendirilmesi yapılmış ve bir makale olarak yayımlanmıştır.⁸

* Doç. Dr., Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Trabzon, osman.demirci@windowslive.com

¹ Süleyman Gür, “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi.” *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 5 / 1 (Haziran 2018): 196.

² Mehmet Günaydın, “Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2008), 126.

³ Günaydın, “Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış”, 114-115.

⁴ Efendioğlu Mehmet b. İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, haz. Mehmet Günaydın, (İstanbul: Heyamola Yayınları, 2021), 9-11.

⁵ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 10-11.

⁶ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 10.

⁷ Gür, “Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi.”, 196;

⁸ Hafız Mustafa-Mehmet Günaydın, “Manzume-i Akâid-i Mesnevî”, *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / 23 (Haziran 2014): 211-236.

1. *Şerhü'l-Emâlî*

Sirâcüddîn Alî b. Osmân el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) Arapça nazım halindeki *Emâlî* adlı eserini Türkçe olarak şerh eden Mehmet Efendi, eseri yazma sebebini eserin giriş kısmında şu şekilde belirtmiştir:

Bu fakir Of lu hakîr ma'rif beynel enami bil aczi vet-taksîr ider ki Ehli sünnet mezhebi üzere ilm-i akâid'i külliyyen müştemil ve Havâriç ve Mu'tezile'nin akvali türrehatlarını reddi mütezammın manzâr-ı fuhûl olan *nazm-ı Emâlî* beyanı Arabî ve lügati ğaraibî olduğundan Türkî lisana tahvil eyledim. Ammeye nefî' olsun için. Müsannifi olan İmamü'l-hüda Şeyh-i Allâme-i Ebû'l-Hasen Sirâcüddin...⁹

Müellif bire bir tercüme etmek yerine eseri şerh etme yoluna giderek serbest bir çeviri yapmıştır. 44,5 varak olan bu eserde beyitler kırmızı, metin ise siyah mürekkeple yazılmış ilgili âyet ve hadisler de üstten kırmızı çizgiyle görünür kılınmış, metin, muhtemelen bazı ilave notlar düşmek için aralarında belli bir mesafe olan çift cetvelle çizilmiştir. Eserin sonunda “herrerehu (onu yazdı) Mehmet b. İbrahim Mustafa b. İbrahim. Şemsiye: 20 Mayıs 1271; Kameriye: 16 Ramazan Cum'a günü öğle vakti” yani 1855 yılında yazıldığına dair bir not düşülmüştür.¹⁰ Kalam tarihi açısından çok kıymetli olan bu eser, müellifin torunlarından olan Mehmet Günaydın tarafından gün yüzüne çıkartılmıştır. Günaydın bir makale çerçevesinde kısaca bahsettiği söz konusu eseri kitap olarak da neşretmiş, eserin aslını da kitabın sonuna koyarak mukayese edilmesine imkân sağlamış, içindekiler kısmını oluştururken Bekir Topaloğlu'nun *Emâlî Şerhi*'ni esas almıştır.¹¹ *Emâlî* metni Of medreselerinin bir kısmında talebeye ezberlettirilen¹² medrese muhitinde yaygın akâid metinlerinden birisidir. Eserin girişinde müellifin Ehl-i sünnetin İmam Mâtürîdî ve Ebû Hasan el-Eş'ârî olmak üzere iki imamının olduğunu ve bu iki İmam arasında çok önemli görüş ayrılıklarının bulunmadığını belirtmesi¹³ sonraki dönemlerin ve bilhassa Cumhuriyet sonrası dönemlerinin derin kırılmalarını göstermesi açısından önemli bir ayrıntı olarak dikkat çekmektedir. Bir diğer husus ise her ne kadar Osmanlı medreselerinde Eş'ârî kalam kitapları okunmuş ve müellifler kelama dair eserlerinde Eş'ârî kalam kitaplarına atıflar yapmış olsalar da itikad noktasında Mâtürîdî esasları benimsemiş olduklarını bu eserde de görüyoruz. Felsefî kalam çizgisi olan Râzî ekolüne uzak ve hatta ona alternatif bir ekolün önderliğini yapan İmam Birgivî dahi bunun istisnası değildir. Mesela müellif bu hükmü teyit edercesine Eş'ârîlik ve Mâtürîdîlik arasında en temel ayırım noktalarından olan Allah'ın sıfatları meselesinde Mâtürîdî tezi tercih etmekte *tekin* sıfatını subûfî sıfatlardan birisi olarak saymaktadır.¹⁴ Hayır-şer ve bu bağlamda irade konusunda Mu'tezile'nin, İmam Eş'ârî'nin ve İmam Mâtürîdî'nin konuya ilişkin görüşlerini nakleden müellif, bu görüşler içerisinde İmam Mâtürîdî'nin görüşünün en doğrusu olduğuna kanaat getirmektedir.¹⁵ Müellifin bu eserde İmam Birgivî'ye ve onun *Tarikat-ı Muhammediye* adlı eserine atıflarda bulunması¹⁶ ve yine bu çizginin referans kaynaklarından olan Gazzâlî'nin *ihya*'sına atıflarda bulunması,¹⁷ aynı aileden Mustafa Efendi'nin *Tarikat-ı Muhammediye*'yi şerh etmesi Osmanlı kalam tarihi açısından dikkate değer bir ayrıntıdır. Klasik dönem Osmanlı kelamcılarının eserlerinde görülen Eş'ârî kalam kitaplarına atıflar bu eserde nadir olarak bulunmakta özellikle bir klasik haline gelen *Şerhu'l-Mevâkıf*'a hiç atıf yapılmamaktadır. Bölge ulemasıyla sınırlandırılmayacak şekilde “Razî mektebi” olarak da isimlendirilen Fahreddin Râzî'nin felsefî kalam anlayışının bir devamı olan Osmanlı kalam düşüncesinin “Birgivî ekolü” denilen yeni bir

⁹ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 22; Günaydın, “Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış”, 136.

¹⁰ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 12; Günaydın, “Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış”, 127.

¹¹ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 15.

¹² Mustafa - Günaydın, “Manzume-i Akâid-i Mesnevî”, 234-235.

¹³ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 21.

¹⁴ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 23.

¹⁵ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 25-26.

¹⁶ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 62.

¹⁷ İbrahim el-Ofî, *Emâlî Şerhi*, 31.

kalam anlayışıyla ciddi bir kırılmaya uğradığının izleri bu çalışmalarda da fark edilmektedir. Medreselerin zayıflamasına paralel olarak Osmanlı medreselerinde felsefî kelimelerin ihmal edilmesi ve bunun tabii bir neticesi olarak Mâtürîdî çizginin gittikçe güçlenmiş olması burada üzerinde duramayacağımız ayrı bir tartışmanın konusudur. Mezhebin kurucusu olarak İmam Mâtürîdî’den bahseden müellif “Matürîdîlik mezhebi” demek yerine “Mezheb-i Hanefiyye” kullanımını tercih etmesi¹⁸ kalam geleneği içerisinde Ebû Hanife’nin hem fıkhıta hem de itikatta İmam olduğuna dair yerleşik düşünceyle örtüşmektedir.

Eser, başta âyet ve hadisler olmak üzere yapılan diğer atıflarla zenginleştirilmiş ve kolayca anlaşılır, güzel ve akıcı bir Türkçe ile başta medrese talebesi olmak üzere Müslüman Türk halkının istifadesine sunulmuştur. Kelamdan farklı olarak akâid ilminin bütün Müslümanlar üzerine farz-ı ‘ayn bir ilim olarak görülmesi medrese muhitinin dışında halkın da bu eserlerden istifade etmesini zorunlu hale getirmiştir. Akâide dair eserlerin Türkçeye kazandırılmasının hızlandığı bir dönemin ürünü olan eser, kelimî tartışmalara girmesiyle de farklılık arz etmektedir. *Emâli* her ne kadar bir akâid metni olsa da *Emâli Şerhi* olarak kaleme alınan bu eserde müellif, kelimî tartışmalara kısaca girmiş ve şerhle birlikte metin akâid metninden bir kelimî eseri seviyesine çıkarılmıştır. Osmanlı medrese sisteminde kelimî kitapları da diğer kitaplar gibi farklı düzeylerde ve hiyerarşik bir yapı içerisinde medrese müfredatında yer aldığından dolayı şerhle birlikte söz konusu eser bir üst düzey kelimî metni seviyesine -muhtemelen orta alt düzey- çıkarılmıştır. Medrese talebesinin kolayca ezberleyebilmesi için beyitler halinde yazılmış olan *Emâli* metni, anlaşılabilir Of medreselerinde talebenin bir gelenek olarak ezberlediği temel akâid metnidir ve müellif de medrese talebesinin daha iyi anlaması amacıyla eseri serbest bir şekilde Türkçeye çevirmiş ve şerh etmiştir. Bununla birlikte bu eser anlaşıldığı kadarıyla medrese muhitinde okutulmamış veya müellif söz konusu şerhi sadece kendi talebelerine okutmuş ve eser tek nüsha olarak yazarın kütüphanesinde keşfedileceği günü beklemiştir. Eserde Günaydın’ın haklı olarak dikkat çektiği üzere çoğunlukla Allah lafzı yerine Tanrı kelimesinin tercih edilmesi,¹⁹ bu kelimenin sonraki dönemlerin politik gündemiyle negatif bir anlam kazanmadığı kadim dönemlerde Türk müelliflerin Tanrı kelimesinin kullanımında bir sorun görmediğini göstermektedir. Geleneksel şerh ve haşiye yazım türünde temel metnin eleştirilmesi dâhil birçok amaç gözetilse de daha çok metindeki temel görüşlere sadık kalınarak açıklamalar yapılması daha yaygındır ve müellifimiz de eserini böyle bir amaçla kaleme alarak geleneksel anlayışa sadık kalmıştır. Osmanlı medreselerinde öğretim dilinin- kitaplarının Arapça olması bir tercüme ihtiyacını da beraberinde getirmiş, Osmanlı döneminin son asırlarında tercüme faaliyetleri hız kazanmış ve hatta Türkçe bir kelimî eserin yazılması bazen siyasi iradeye konu olmuş, akâid metinlerinin Türkçeye tercüme edilmesi öncelikli bir mesele haline gelmiştir.

2. *Manzume-i Akâid-i Mesnevî*

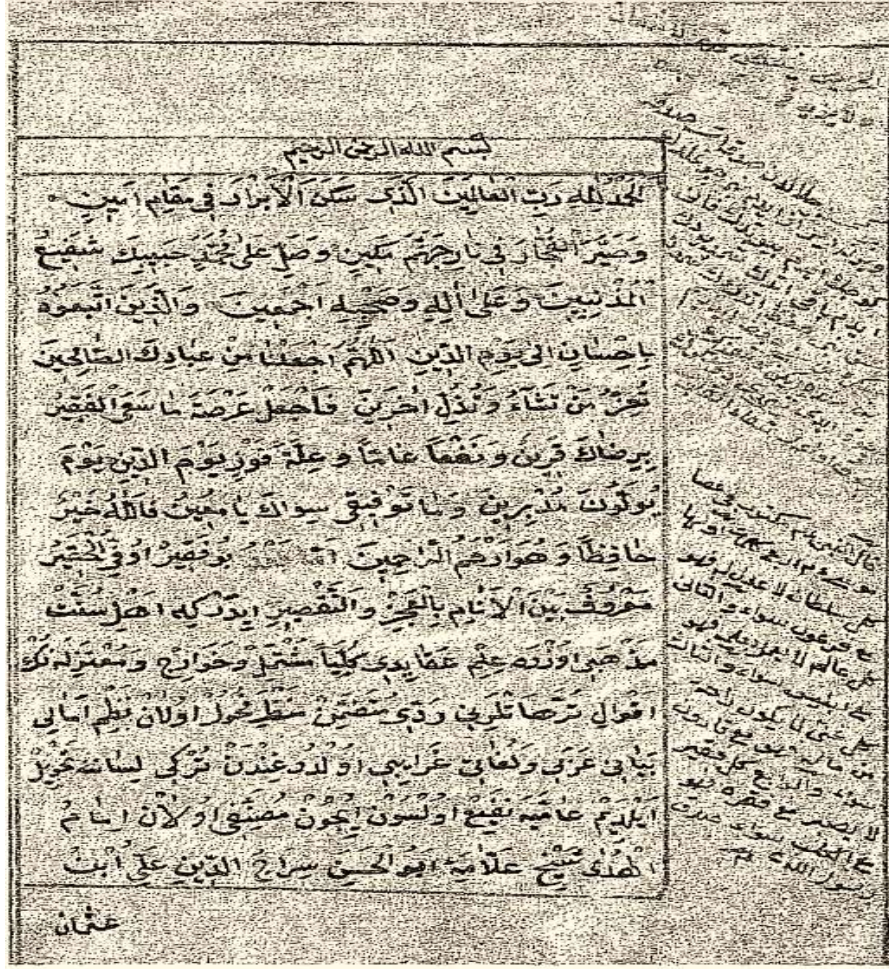
1178/1774 tarihinde Hafız Mustafa’nın yazdığı Mehmed Efendi’nin 1274/1857 tarihinde istinsah ettiği *Manzume-i akâid-i mesnevî* adlı eserin aslı düz yazı olarak kimliği meçhul bir âlim tarafından kaleme alınmıştır. Hafız Mustafa çok beğendiği bu eseri anlaşılmasının zorluğu, yaşı küçük talebenin kolayca ezberleyebilmesi ve halka faydalı olması gerekçelerine binaen manzum olarak yeniden yazmıştır. Gerek metnin yazarı gerekse manzum olarak metni yeniden düzenleyen Hafız Mustafa hakkında ayrıca bir bilgiye sahip değiliz. Mehmet Efendi de bu konu hakkında bir açıklama yapma gereği duymamıştır. Eserin Of medreselerinin müfredatında bir ağırlığının olduğu özellikle mahalle mektebi düzeyinde bir ders kitabı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.²⁰ Bu tarz eserler Osmanlı eğitim felsefesi açısından alt düzey medrese öğrencilerine, sıbyan mektebi talebelerine ve daha geniş olarak halka hitap eden eserlerdendir.

¹⁸ İbrahim el-Ofî, *Emâli Şerhi*, 27.

¹⁹ İbrahim el-Ofî, *Emâli Şerhi*, 13-15, 41.

²⁰ Mustafa - Günaydın, “Manzume-i Akâid-i Mesnevî”, 211-212.

Akâid, amel ve ahlâk konularını ele alan eser on bölüm olarak planlanmıştır. Müellif, giriş bölümünde Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salatü selamdan sonra eserin yazılma nedenini belirtmekte, çoğunluğu iman konularına tahsis edilmek üzere ahlâk ve kısmen fıkha dair muhtelif ama her Müslümanı ilgilendiren konuları ele almaktadır. Eserde imanın tanımı, icmali ve tafsili iman, mukallidin imanının sahih olup olmadığı, Allah'ın sıfatları, itikadî ve amelî mezhepteki kurucu imamlar, dinin emir ve yasakları, ahlâken yapılması ve yapılmaması gerekenler kısaca değinilen konulardır. Mükellefin bilmesi farz kabul edilen dinin temel alanları olan itikad, amel ve ahlâk konularını ayrıntılara girmeden, ihtilafı konulara dalmadan kısaca ele alması yönüyle kısa bir ilmihal olarak da değerlendirebileceğimiz eser, "Temmetil-Ahlâk Bi'avnil-Hallâk" başlığıyla bitirilmiştir. Sekiz varaklık bu kısa risalede başlıklar kırmızı; ana metin siyah mürekkeple yazılmıştır. Metin kırmızı çerçeve içindedir.²¹

Resim 1: Şerhü'l-Emâlî'nin ilk sayfası
(Günaydın, "Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış", 136)

²¹ Mustafa - Günaydın, "Manzume-i Akâid-i Mesnevî", 211-233.

Resim 2: *Manzume-i Akâid-i Mesnevî'nin ilk ve son sayfası*
(Mustafa - Günaydın, "Manzume-i Akâid-i Mesnevî", 236-237.)

Kaynakça

- Efendioğlu Mehmet b. İbrahim el-Ofî. *Emâli Şerhi*. haz. Mehmet Günaydın. İstanbul: Heyamola Yayınları, 2021.
- Günaydın, Mehmet. "Of Medreselerinin Tarihi Fonksiyonelliğine Bakış". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2008): 101-136.
- Gür, Süleyman. "Osmanlı Döneminde Yetişen Trabzonlu Müellifler ve Eserleri: Bir Literatür Tespiti Denemesi". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)* 5 / 1 (Haziran 2018): 155-239.
- Mustafa, Hafız. - Günaydın, Mehmet. "Manzume-i Akâid-i Mesnevî". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* / 23 (Haziran 2014): 211-237.

